==========

**અસ્વીકરણ:** સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

**DISCLAIMER:** The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

**જોઈન્ટ સેક્રેટરી, પોલિટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટ, મેઘાલય સરકાર, મુખ્ય સચિવાલય, શિલોંગ**

**વિરુદ્ધ**

**મેઘાલય હાઇકોર્ટ તેના રજિસ્ટ્રાર મારફતે, શિલોંગ**

**(દીવાની અપીલ નંબર ૨૯૮૭/૨૦૧૬)**

**૧૮ માર્ચ, ૨૦૧૬**

**[દીપક મિશ્રા અને શિવ કીર્તિ સિંહ, ન્યાયમૂર્તિઓ]**

*ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦ – અનુચ્છેદ ૨૨૬ – તે હેઠળ સુઓ મોટો અરજી – સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવીને મેઘાલય લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૪ નો અમલ કરાવવા માટે – કોર્ટે ૨૦૧૪ ના એક્ટની કલમ ૩(૨)(એ) હેઠળની જોગવાઈઓની આંતરિક રચનાની પણ તપાસ કરી અને કલમ ૩(૨)(એ) ના એક ભાગના અમલ પર મનાઈહુકમ મંજૂર કર્યો – અપીલ પર, ઠેરવવામાં આવ્યું*

*કે: કાયદાના સ્વરૂપ અને સામૂહિક હિત/લાભના આધારે અદાલત અત્યંત વિરલ સંજોગોમાં સુઓ મોટો કાર્યવાહી શરૂ કરી શકે છે – પરંતુ આવા સંજોગોમાં પણ અદાલત અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગમાં કોઈપણ ચોક્કસ જોગવાઈ સંબંધિત મુદ્દો ઉપસ્થિત કરી શકે નહીં અને તેના પર ખુલાસો માંગી શકે નહીં – હાઈકોર્ટે જાણે કે જોગવાઈ વાંધાજનક હોય અથવા કોઈપણ બંધારણીય જોગવાઈ સાથે વિસંગત થતી હોય તે રીતે ભૂલભરેલી રીતે જોગવાઈની રચનાનું વિશ્લેષણ કર્યું છે અને તેના સંદર્ભમાં હુકમ પસાર કર્યો છે – હાઈકોર્ટ મનાઈહુકમ પણ આપી શકી ન હોત – તેથી, વાદગ્રસ્ત હુકમનો જે ભાગ એક્ટની જોગવાઈ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેને રદબાતલ કરવામાં આવે છે – મનાઈહુકમ સંબંધિત નિર્દેશને પણ રદબાતલ કરવામાં આવે છે – કારોબારી તંત્ર માટે લોકાયુક્તની સંસ્થા કાર્યરત થાય તે જોવું આવશ્યક છે – મેઘાલય લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૪ – કલમ ૩(૨)(એ).*

*જાહેર હિતની અરજી – પી.આઈ.એલ. ની સુઓ મોટો શરૂઆત – ક્યારે – ઠેરવવામાં આવ્યું કે: અદાલત જાહેર હિતના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતા અમુક ચોક્કસ મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં સુઓ મોટો કાર્યવાહી શરૂ કરી શકે છે – પરંતુ તે તેમાં સંકળાયેલા મુદ્દાના સ્વરૂપ પર નિર્ભર કરે છે – પત્રવ્યવહાર આધારિત અધિકારક્ષેત્રનો અનિયંત્રિત કે માર્ગદર્શન વિનાનો ઉપયોગ થઈ શકે નહીં.*

*ન્યાયતંત્ર – ન્યાયનિર્ણયની મર્યાદાઓ – ચર્ચા કરવામાં આવી.*

**અપીલ અંશતઃ મંજૂર કરતાં, કોર્ટે**

ઠેરવેલ કે: ૧. તેમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે, અદાલત જાહેર હિતના ક્ષેત્ર કે દાયરામાં આવતા ચોક્કસ મુદ્દાઓના સંબંધમાં પોતાની મેળે સુઓ મોટો કાર્યવાહી શરૂ કરી શકે છે. જે વ્યક્તિઓના બંધારણીય અથવા અન્યથા કાયદેસરના અધિકારો પ્રભાવિત થયા હોય અથવા જેમના અધિકારો પર યોગ્ય કે પર્યાપ્ત ધ્યાન આપવામાં ન આવ્યું હોય તેવા વ્યક્તિઓના વર્ગની પરિસ્થિતિ સુધારવા અને બહેતર બનાવવા માટે સુઓ મોટો જાહેર હિતની અરજી શરૂ કરી શકાય છે. અદાલતે આ સાધન એટલા માટે અપનાવ્યું છે જેથી અમુક વિશિષ્ટ કારણોસર – સામાજિક, આર્થિક અથવા સામાજિક–આર્થિક – વંચિત અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલી વ્યક્તિઓ અદાલત સમક્ષ ન્યાય મેળવવા માટે સરળતાથી પહોંચ મેળવવાની સ્થિતિમાં આવી શકે. બંધારણીય અદાલતો પત્ર અરજીઓ પણ સ્વીકારી શકે છે અને તેમની યોગ્ય રિટ અરજીઓ તરીકે વિચારણા કરી હાથ ધરી શકે છે. પરંતુ તે આગળ રજૂ કરવા અને ઉપસ્થિત કરવા માંગવામાં આવેલા મુદ્દાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ પર આધાર રાખશે. પત્રવ્યવહાર આધારિત અધિકારક્ષેત્રનો કોઈપણ નિયંત્રણ વગરનો કે માર્ગદર્શન વિહીન અનિયંત્રિત ઉપયોગ થઈ શકે નહીં. [પેરા ૧૧, ૧૨ અને ૧૫] [૩૮૪–બી; ૩૮૫–જી–એચ; ૩૮૪–જી–એચ]

નિર્મલ સિંહ કાહલોં વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય ૨૦૦૮ (૧૪) એસ.સી.આર. ૧૦૪૯ : (૨૦૦૯) ૧ એસ.સી.સી. ૪૪૧; રાજુ રામસિંગ વાસવે વિરુદ્ધ મહેશ દેવરાવ ભીવાપુરકર ૨૦૦૮ (૧૨) એસ.સી.આર. ૯૯૨ : (૨૦૦૮) ૯ એસ.સી.સી. ૫૪ – આધાર રાખવામાં આવ્યો.

બુદ્ધદેવ કરમાસ્કર (૧) વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય ૨૦૧૧ (૨) એસ.સી.આર. ૯૨૫ : (૨૦૧૧) ૧૧ એસ.સી.સી. ૫૩૮; રામલીલા મેદાન ઇન્સિડન્ટ, ઇન રી ૨૦૧૨ (૪) એસ.સી.આર. ૯૭૧ : (૨૦૧૨) ૫ એસ.સી.સી. ૧ – સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

**૨. પ્રસ્તુત કેસમાં, સંબંધિત વિધાનમંડળે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અને ડહાપણથી આ કાયદો પસાર કરેલ છે. આ અધિનિયમની જોગવાઈઓની બંધારણીય કાયદેસરતા કે માન્યતા સામે કોઈ પ્રકારનો પડકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. સંસ્થાઓને વાસ્તવિક અસ્તિત્વમાં લાવીને આ અધિનિયમને સંપૂર્ણ અમલી બનાવવાના હેતુસર સુઓ મોટો અરજી દાખલ કરી નોંધવામાં આવી હતી. કાયદાના સ્વરૂપ અને સામૂહિક જનહિતને ધ્યાને રાખીને અત્યંત વિરલ અને અપવાદરૂપ સંજોગોમાં આવું પગલું વિચારણામાં લઈ શકાય છે, પરંતુ તે ક્ષેત્રમાં પણ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળના પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી વખતે અદાલત કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈ સંબંધિત મુદ્દો ઉપસ્થિત કરીને તે અંગે ખુલાસો માંગી શકે નહીં. હાથ પરના આ પ્રસ્તુત કેસમાં, હાઇકોર્ટે, કાયદાના મૂળભૂત કાનૂની સિદ્ધાંતની ભૂલભરેલી સમજ સાથે, વૈધાનિક જોગવાઈના સમગ્ર માળખાનું પૃથક્કરણ કરી તેનું પરીક્ષણ કર્યું છે અને તેના સંબંધમાં એ રીતે હુકમ પસાર કર્યો છે જાણે કે તે જોગવાઈ વાંધાજનક હોય અથવા તો તે કોઈપણ બંધારણીય જોગવાઈની વિરુદ્ધ જઈ તેનું ઉલ્લંઘન કરતી હોય. આ પ્રકારનું વલણ સ્પષ્ટપણે કાયદા અનુસાર અસ્વીકાર્ય અને અમાન્ય છે. કોઈપણ વ્યથિત વ્યક્તિ અથવા લોકસ સ્ટેન્ડાઈની વિસ્તૃત કાનૂની વિભાવના ધરાવનાર પક્ષકાર**

દ્વારા આ જોગવાઈઓને યોગ્ય રીતે પડકારી શકાઈ હોત. પરંતુ તેવા સંજોગોમાં ચોક્કસ કાનૂની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવાની રહે છે અને અમુક ચોક્કસ પ્રક્રિયાગત પાલનો કરવાની આવશ્યકતા હોય છે. હાઈકોર્ટ જાણે પોતે તે જોગવાઈની બંધારણીય કાયદેસરતા ચકાસી રહી હોય તે રીતે પોતાની મેળે આગળ વધી શકી ન હોત અને તેના અમલ પર મનાઈહુકમ ફરમાવી શકી ન હોત. આ પ્રકારનો અભિગમ તદ્દન ભૂલભરેલો અને અયોગ્ય છે. તેથી, વાદગ્રસ્ત હુકમનો જે ભાગ આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેને રદબાતલ ઠરાવી રદ કરવામાં આવે છે. મેઘાલય લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૨૦૧૪ની જોગવાઈઓના અમલ પર મનાઈહુકમ આપવા સંબંધિત નિર્દેશને પણ આથી રદ કરવામાં આવે છે. જ્યારે રાજ્ય વિધાનમંડળે સંબંધિત સંસ્થા અંગે પગલાં લેવા માટે કાયદો ઘડ્યો હોય, ત્યારે લોકાયુક્તનું કાર્યાલય સંપૂર્ણપણે કાર્યરત અને અસ્તિત્વમાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કારોબારી તંત્રનો રહેશે. આ અદાલતે આ સમગ્ર મામલાની સંપૂર્ણ વિચારણા કરીને તેનો આખરી નિકાલ કરેલ હોવાથી, હાઈકોર્ટ દ્વારા પોતાની મેળે સુઓ મોટો શરૂ કરવામાં આવેલી રિટ અરજીનો નિકાલ થયેલો ગણાશે. [પેરા ૧૬, ૨૧ અને ૨૨] [૩૮૬–એ–ડી; ૩૮૭–એફ–જી; ૩૮૮–એ–સી]

ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ કરતાર સિંહ એ.આઈ.એર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૧૧૩૫ : ૧૯૬૪ એસ.સી.આર. ૬૭૯; આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિરુદ્ધ કે. જયરામન અને અન્ય (૧૯૭૪) ૨ એસ.સી.સી. ૭૩૮ : એ.આઈ.એર. ૧૯૭૫ એસ.સી. ૬૩૩; યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા વિરુદ્ધ ઈ.આઈ.ડી. પેરી

(ઇન્ડિયા) લિમિટેડ એ.આઇ.એર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૮૩૧ : ૨૦૦૦ (૧) એસ.સી.આર. ૫૩૭ : (૨૦૦૦) ૨ એસ.સી.સી. ૨૨૩; હરિયાણા રાજ્ય વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય ૨૦૦૪ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૮૪૯ : (૨૦૦૪) ૧૨ એસ.સી.સી. ૬૭૩ – આધાર રાખવામાં આવ્યો.

ટાટા સેલ્યુલર વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૯૪ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૧૨૨ : (૧૯૯૪) ૬ એસ.સી.સી. ૬૫૧; સેન્સસ કમિશનર અને અન્ય વિરુદ્ધ આર. કૃષ્ણામૂર્તિ (૨૦૧૫) ૨ એસ.સી.સી. ૭૯૬ – વિશ્વાસ મુકેલ.

## <u>ચુકાદાઓના સંદર્ભ</u>

૧૯૯૪ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૧૨૨ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૨

(૨૦૧૫) ૨ એસ.સી.સી. ૭૯૬ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૩

૨૦૧૧ (૨) એસ.સી.આર. ૯૨૫ સંદર્ભ લીધેલ. પેરા ૧૧

૨૦૧૨ (૪) એસ.સી.આર. ૯૭૧ સંદર્ભ લીધેલ. પેરા ૧૩

૨૦૦૮ (૧૪) એસ.સી.આર. ૧૦૪૯ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૧૩

૨૦૦૮ (૧૨) એસ.સી.આર. ૯૯૨ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૧૪

૧૯૬૪ એસ.સી.આર. ૬૭૯ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૧૭

(૧૯૭૪) ૨ એસ.સી.સી. ૭૩૮ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૧૮

૨૦૦૦ (૧) એસ.સી.આર. ૫૩૭ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૧૯

૨૦૦૪ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૮૪૯ વિશ્વાસ મુકેલ. પેરા ૨૦

**દીવાની અપીલીય અધિકારક્ષેત્ર : ૨૦૧૬ ની દીવાની અપીલ નંબર ૨૯૮૭.**

શિલોંગ ખાતેની મેઘાલય હાઇકોર્ટ દ્વારા ૨૦૧૫ ની રિટ પિટિશન સિવિલ નંબર ૩૧૯ માં પસાર કરવામાં આવેલ તારીખ ૧૪.૧૨.૨૦૧૫ ના ચુકાદા અને હુકમ પરથી.

**ઉપસ્થિત પક્ષકારો વતી રંજન મુખર્જી, શુભ્રો સાન્યાલ, એડવોકેટ્સ.**

**કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ દીપક મિશ્રા દ્વારા આપવામાં આવેલ.**

૧. ન્યૂ યોર્ક ટાઇમ્સે ૨૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૨ ના રોજ તેના સંપાદકીય "ધ સ્પિરિટ ઓફ ધ લોઝ" માં ન્યાયમૂર્તિ ફેલિક્સ ફ્રેન્કફર્ટરની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યું હતું કે:– "ઇતિહાસ એક ન્યાયમૂર્તિ તરીકે ફેલિક્સ ફ્રેન્કફર્ટરમાં જે મહાનતા જોશે તે તેમણે કોઈ ચોક્કસ કેસમાં આપેલા પરિણામને કારણે નહીં, પરંતુ એક સાચા ન્યાયાધીશ બનવા માટેના તેમના અવિરત પ્રયાસને કારણે હશે. તેઓ ન્યાયિક પ્રક્રિયાના એવા દર્શન પ્રત્યે ઉત્કટપણે સમર્પિત હતા, જેણે તેમને આત્મસંયમના અત્યંત કઠોર અનુશાસન હેઠળ રાખ્યા હતા. તેમનો એવો આગ્રહ હતો કે

અદાલતે પોતાની બંધારણીય સત્તાની મર્યાદાઓમાં જ રહેવું જોઈએ. તેમના ન્યાયિક વર્તણૂકનો માપદંડ મેસેચ્યુસેટ્સ ડિક્લેરેશન ઓફ રાઈટ્સના તે ભવ્ય અને યાદગાર ફકરામાંથી લેવામાં આવ્યો હતો કે, 'બંધારણનો આશય એવો છે કે દરેક નાગરિકને કાયદાઓમાં એક ચોક્કસ ઉપાય પ્રાપ્ત થાય – અને ન્યાયનો નિષ્પક્ષ વહીવટ થાય, જેથી માનવ સ્વભાવ જેટલી પરવાનગી આપે તેટલા મુક્ત, નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશો દ્વારા સુનાવણી મેળવવાનો દરેક નાગરિકને અધિકાર રહે'." ન્યાય વહીવટની કોઈપણ પ્રણાલીની મૂળભૂત આવશ્યકતા એ છે કે ન્યાયાધીશ મુક્ત, નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. બર્નાર્ડ શ્વાર્ટ્ઝે એડમિનિસ્ટ્રેટિવ લો, ૨જી આવૃત્તિ, પૃ. ૫૮૪ માં આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું છે:– "ન્યાય વહીવટની કોઈપણ પ્રણાલીની મૂળભૂત આવશ્યકતા એ છે કે ટ્રિબ્યુનલ નિષ્પક્ષ હોવી જોઈએ અને તેના સભ્યો દ્વારા નિર્ણિત કરવામાં આવતા કેસોના પરિણામમાં તેમનો કોઈ અંગત હિતસંબંધ ન હોવો જોઈએ." આ સંદર્ભમાં, પબ્લિક યુટિલિટીઝ કમિશન ઓફ ધ ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફ કોલંબિયા વિરુદ્ધ પોલક માં ન્યાયમૂર્તિ ફ્રેન્કફર્ટરના શબ્દોનો સંદર્ભ લેવો ઉપયોગી રહેશે: "ન્યાયિક પ્રક્રિયા એવી માંગ કરે છે કે ન્યાયાધીશે સુસંગત કાનૂની નિયમોના માળખામાં અને એક પરિપક્વ કાનૂની પ્રણાલીની સ્વીકૃત પૂર્વધારણાઓની મર્યાદામાં કાર્ય કરવું જોઈએ. જાહેર હિત એ તમામ લોકોનું હિત છે, ભલે ગમે તે કારણોસર વકીલ ન હોવાથી તેઓ મૌન રહ્યા હોય, પરંતુ તેઓ આ નિર્ણયથી પ્રભાવિત થવાના હોય... ન્યાયિક આત્મસંયમ એ ન્યાયિક પ્રક્રિયાનું એક એવું પાસું છે, જે ન્યાયિક હિંમત જેટલું જ સમાન મહત્વ ધરાવે

છે."

૨. લગભગ બે દાયકા અને બે વર્ષ પહેલાં, ટાટા સેલ્યુલર વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૯૪) ૬ એસસીસી ૬૫૧ માં આ અદાલતે વહીવટી કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષાનો વિચાર કરતી વખતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:– "૯૪. (૧) આધુનિક પ્રવાહ વહીવટી કાર્યવાહીમાં ન્યાયિક સંયમ તરફ નિર્દેશ કરે છે. (૨) અદાલત અપીલ અદાલત તરીકે બેસતી નથી પરંતુ માત્ર જે રીતે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો તે પદ્ધતિની સમીક્ષા કરે છે. (૩) વહીવટી નિર્ણયને સુધારવા માટેની વિશેષજ્ઞતા અદાલત પાસે નથી. જો વહીવટી નિર્ણયની સમીક્ષા કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તો તે જરૂરી વિશેષજ્ઞતા વિના પોતાના નિર્ણયને સ્થાને મૂકવા જેવું બનશે, જે પોતે પણ ભૂલપાત્ર હોઈ શકે છે."

૩. હાઇકોર્ટ દ્વારા જારી કરવામાં આવેલા નિર્દેશોને ધ્યાનમાં લેતાં, સેન્સસ કમિશનર અને અન્ય વિરુદ્ધ આર. કૃષ્ણમૂર્તિ, (૨૦૧૫) ૨ એસસીસી ૭૯૬ માં જે જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો પુનરોચ્ચાર કરવો યોગ્ય છે: "૨૫. ... કોઈ ચોક્કસ જાહેર નીતિ ડહાપણભરી અને સ્વીકાર્ય છે કે કેમ અથવા તેના કરતાં વધુ સારી નીતિ વિકસાવી શકાઈ હોત કે કેમ, તે અંગેની તપાસમાં ઉતરવું એ અદાલતોના ક્ષેત્રાધિકારમાં આવતું નથી. અદાલત માત્ર ત્યારે જ હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે જો નીતિ મનસ્વી, ભેદભાવપૂર્ણ કે બદઇરાદાવાળી હોય અથવા જે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો હોય તેની સાથે તેનો કોઈ સંબંધ ન હોય. ૨૬. ... અદાલતોએ

એવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો ન જોઈએ જે યોગ્ય રીતે કારોબારી માટે નિર્ધારિત છે. આ સંદર્ભમાં, આસિફ હમીદ વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ જે એન્ડ કે માં આ અદાલતના ચુકાદામાંથી એક અંશ ટાંકવો ફળદાયી રહેશે: '૧૯. વહીવટી કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, અદાલત કોઈ અપીલ સત્તાધિકારી નથી. જ્યાં સુધી આ સત્તાધિકારીઓ તેમની બંધારણીય મર્યાદાઓ અથવા વૈધાનિક સત્તાઓનું ઉલ્લંઘન ન કરે, ત્યાં સુધી બંધારણ અદાલતને નીતિગત બાબતોમાં કારોબારીને નિર્દેશ આપવાની કે સલાહ આપવાની અથવા બંધારણ હેઠળ જે બાબત ધારાસભા કે કારોબારીના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી હોય તેના પર ઉપદેશ આપવાની પરવાનગી આપતું નથી.' ૨૭. ... ન્યાયતંત્રએ સ્વ–સંયમ રાખવો જ જોઈએ અને સુપર–લેજિસ્લેચર તરીકે વર્તવાની લાલચથી દૂર રહેવું જોઈએ. ન્યાયિક સંયમનો ઉપયોગ કરીને, ન્યાયતંત્ર પોતાની સત્તાઓનો ત્યાગ કરતું નથી. તેનાથી વિપરીત, તે પોતાની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા અને આદર જાળવી રાખે છે." ઉપરોક્ત ચુકાદાઓ ન્યાયિક સંયમ પર ભાર મૂકે છે. અદાલતોએ લક્ષ્મણ રેખા પાર કરવાની હોતી નથી. અમે ઉપયુક્ત રીતે જણાવી શકીએ છીએ કે ન્યાયિક કાર્ય એવી રીતે કરવાનું હોતું નથી કે જાણે કોઈની વ્યક્તિગત ધારણામાં કોઈ અવરોધ કે બંધન જ ન હોય, કારણ કે ન્યાયિક દ્રષ્ટિને કેદ થવા દઈને પાંજરામાં પુરાયેલા પક્ષી જેવો દ્રષ્ટિકોણ ધરાવવા દેવાય નહીં, પરંતુ કાયદાના માળખામાં રહીને જે ક્ષેત્રનું નિરાકરણ લાવવાનું હોય તેના પર વ્યાપકપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડે છે. ન્યાયાધીશો માત્ર હોદ્દાની ગરિમાને કારણે જ આદરણીય નથી, પરંતુ તેઓ સજાગ પ્રહરી તરીકે પહેરો ભરે છે જેથી

સદાચાર સતત ટકી રહે. અમસ્તું જ નહીં, સદીઓ પૂર્વે ફ્રાન્સિસ બેકને "એસેઝ: ઓફ જ્યુડિકેચર ઇન ધ વર્ક્સ ઓફ ફ્રાન્સિસ બેકન" (મોન્ટેગ્યુ, બેસિલ, એસ્ક્વાયર સંપાદક, ફિલાડેલ્ફિયા: એ. હાર્ટ, લેટ કેરી એન્ડ હાર્ટ, ૧૮૫૨), પૃ. ૫૮–૫૯ માં આ પ્રમાણે કહેવું પડ્યું હતું: "ન્યાયાધીશો વાકપટુ હોવા કરતાં વધુ વિદ્વાન, દેખીતી રીતે સ્વીકાર્ય લાગવા કરતાં વધુ આદરણીય, અને અતિ–આત્મવિશ્વાસુ હોવા કરતાં વધુ વિચારશીલ હોવા જોઈએ. સર્વોપરી બાબત એ છે કે, સત્યનિષ્ઠા એ તેમનો અંશ અને ઉચિત સદ્ગુણ છે... ન્યાયાધીશોએ એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે સોલોમનનું સિંહાસન બંને બાજુએ સિંહો દ્વારા ટેકવાયેલું હતું: તેઓ સિંહ ભલે હોય, છતાં સિંહાસન હેઠળના જ સિંહો રહે."

૪. ન્યાયાધીશ દ્વારા જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતનું પાલન કરવાનું હોય છે તેનો પુનરોચ્ચાર કરવાની આવશ્યકતા ફરીથી ઊભી થઈ છે. તેનું કારણ એ છે કે અહીંનો વાદગ્રસ્ત હુકમ અત્યંત દુઃખદ પરિદ્રશ્ય રજૂ કરે છે, જે ચોક્કસપણે અને સંપૂર્ણપણે અમાન્ય તેમજ અસ્વીકાર્ય છે.

૫. હવે, પ્રસ્તુત કેસની હકીકતો પર આવીએ. રીટ પિટિશન (સિવિલ) નંબર ૩૧૯/૨૦૧૫ ની વિષયવસ્તુ બનતી એક રીટ અરજી "લોકાયુક્તની નિમણૂકની સુઓ મોટો નોંધ અને મેઘાલય રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગની રચના કરવામાં નિષ્ફળતા" એવા શીર્ષક હેઠળ નોંધવામાં આવી હતી. તારીખ ૧૪.૧૨.૨૦૧૫ ના વાદગ્રસ્ત હુકમ દ્વારા, હાઇકોર્ટે મેઘાલય લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૪ (સંક્ષિપ્તમાં, "આ કાયદો") ની કલમ ૩ ની પેટા–કલમ (૨) ના ખંડ

(એ) નો ઉલ્લેખ કર્યો અને તેના પર વિચારણા હાથ ધરી. તે સંદર્ભમાં, તેણે નીચે મુજબનો હુકમ પસાર કર્યો હતો:– "આવા યોગ્યતાના માપદંડ પૂરા પાડતી જોગવાઈ ન્યાયિક ચકાસણી માંગી લે છે; કારણ કે: લોકાયુક્તના અધ્યક્ષ માટે અને ન્યાયિક સભ્ય સિવાયના અન્ય સભ્ય માટે એકસમાન યોગ્યતા નિર્ધારિત કરી શકાય નહીં. ઉપરાંત, કેન્દ્રીય લોકપાલ અને લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૩ લોકાયુક્ત અને ઉપ–લોકાયુક્ત માટે યોગ્યતાના કોઈ માપદંડો નિર્ધારિત કરતો નથી. તદુપરાંત, કર્ણાટક રાજ્ય અને મધ્યપ્રદેશ રાજ્ય સહિત અન્ય રાજ્યોએ, કામગીરીના ન્યાયનિર્ણયક સ્વરૂપને ધ્યાને રાખીને, સુપ્રિમ કોર્ટના ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ; હાઇકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશ જેવા યોગ્યતાના માપદંડો પૂરા પાડ્યા છે, જ્યારે કે, મેઘાલય લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૪ માં પૂરા પાડવામાં આવેલા યોગ્યતાના માપદંડોમાં અન્ય બાબતોની સાથોસાથ એવા માપદંડનો પણ સમાવેશ થાય છે કે જેના દ્વારા કોઈ યોગ્ય બિન–ન્યાયિક વ્યક્તિને પણ અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરી શકાય છે. આથી, નોટિસ કાઢવી. આ રીટ અરજીના પડતર રહેવા દરમિયાન, કલમ ૩ ની પેટા–કલમ (૨) ના ખંડ (એ) નો તે ભાગ, જે '... અથવા પેટા–કલમ (૩) ના ખંડ (બી) માં નિર્દિષ્ટ યોગ્યતા ધરાવતી કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ' તરીકે વંચાય છે; અને પરિણામે, 'કલમ ૩ ની પેટા–કલમ (૩) નો પેટા–ખંડ (બી)' જ્યાં સુધી તે અધ્યક્ષની નિમણૂક માટેના આ વાંધાજનક માપદંડની જોગવાઈ કરે છે ત્યાં સુધી તેના અમલ પર આથી મનાઈ ફરમાવવામાં આવે છે."

૬. ઉક્ત હુકમ પસાર કર્યા પછી, હાઇકોર્ટે મેઘાલય રાજ્ય માનવ અધિકાર

આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂક અંગે વિચારણા હાથ ધરી હતી. તે પાસા અંગે વિચારણા કરતા, તેણે નીચે મુજબ નિર્દેશ આપ્યો હતો:– "હવે, મેઘાલય રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂક પર આવતાં, નામદાર સર્વોચ્ચ અદાલતે ક્રિમિનલ એમ.પી. નંબર ૪૨૦૧/૧૯૯૭ માં ક્રિમિનલ એમ.પી. નંબર ૧૬૦૮૬/૧૯૯૭ (શ્રી દિલીપ કે. બાસુ વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બેંગાલ અને અન્ય) માં તારીખ ૨૪.૭.૨૦૧૫ ના હુકમ દ્વારા મેઘાલય રાજ્ય સહિત વિવિધ રાજ્યોને છ મહિનાની અંદર રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગની સ્થાપના કરવાનો અને હુકમની તારીખથી ૩ (ત્રણ) મહિનાની અંદર રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યોની ખાલી જગ્યાઓ ભરવાનો નિર્દેશ આપ્યો છે. નામદાર સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્દેશોના પાલન સંદર્ભે મેઘાલય રાજ્ય દ્વારા રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂકની પ્રક્રિયા શરૂ કરવામાં આવી ન હોવાથી, અમે મેઘાલય રાજ્યના મુખ્ય સચિવને સુનાવણીની આગામી તારીખે રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની નિમણૂક માટેની ફાઇલની પ્રક્રિયાની સ્થિતિ દર્શાવતું સોગંદનામું રજૂ કરવાનો નિર્દેશ આપીએ છીએ. તદુપરાંત, અમે એ પણ સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે, રાજ્યે સુપ્રિમ કોર્ટના નામદાર ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ અને હાઇકોર્ટના નામદાર ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કે જેમને અધ્યક્ષ તરીકે નિમણૂકની ઓફર કરવામાં આવી હોય તેમના નામ સ્પષ્ટ કરવાના રહેશે. રાજ્યે એ પણ સ્પષ્ટપણે દર્શાવવાનું રહેશે કે હાઇકોર્ટના કયા ન્યાયાધીશો અને અન્ય કઈ બિન–ન્યાયિક વ્યક્તિઓને આયોગના અધ્યક્ષ/સભ્યો તરીકે નિમણૂકની

ઓફર કરવામાં આવી છે. ઉપરોક્ત હોદ્દાઓ પર નિમણૂકની પ્રક્રિયામાં પારદર્શિતા જાળવી રાખવા માટે આ માહિતી જરૂરી છે."

૭. એ બાબતની વિશેષ નોંધ લેવી રહી કે, માનનીય ડિવિઝન બેન્ચે બે વકીલોને એમિકસ ક્યુરી તરીકે નિયુક્ત કરેલ છે અને મેઘાલય સરકારના કાયદા વિભાગ દ્વારા ચૂકવવાની થતી તેમની વ્યાવસાયિક ફી નક્કી કરવા માટે રજિસ્ટ્રાર જનરલને નિર્દેશ આપેલ છે.

૮. અપીલકર્તા પક્ષકાર વતી ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી રંજન મુખર્જીએ એવી રજૂઆત કરેલ છે કે, અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂક કરીને રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગની વિધિવત રચના કરવા સંબંધિત નિર્દેશો સામે રાજ્ય સરકારને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ કે વાંધો નથી. સુનાવણી દરમિયાન, વિદ્વાન વકીલશ્રીએ એવી સ્પષ્ટ રજૂઆત કરેલ છે કે રાજ્ય સરકાર જૂન, ૨૦૧૬ ના અંત સુધીમાં કાયદા અનુસાર રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂક કરશે. રાજ્ય સરકાર વતી શ્રી મુખર્જી દ્વારા આપવામાં આવેલી તે એક સ્પષ્ટ સ્વીકૃતિ હોવાથી અને તે, અમારા મતે, તદ્દન વાજબી અને ઉચિત જણાતી હોવાથી, અમારે સદર પાસા પર વિશેષ વિચાર કરવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી. શ્રી મુખર્જી દ્વારા એવી પણ રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે રાજ્ય સરકારે હુકમના તે ભાગને કદાપિ પડકાર્યો ન હોત, કારણ કે તે પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજે છે અને વધુમાં જ્યારે માનનીય હાઇકોર્ટે આવો નિર્દેશ આપેલ છે, ત્યારે તે કાનૂની સ્થિતિ સાથે સંપૂર્ણ સુસંગત હોવાને કારણે રાજ્ય તેનું

સન્માન કરવા કાનૂની રીતે બંધાયેલું છે. શ્રી મુખર્જી જે રીતે રજૂ કરે છે તે મુજબ વાંધો, હાઇકોર્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો અને આ એક્ટ હેઠળ ઠરાવવામાં આવેલી પાત્રતા સંબંધિત જોગવાઈ બાબતે પસાર કરાયેલા મનાઈહુકમ પૂરતો જ સીમિત છે. તેમના દ્વારા એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે સદર જોગવાઈની બંધારણીય માન્યતા સામે કોઈ પણ પક્ષકાર દ્વારા કોઈ પડકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો અને તેથી, ખાસ કરીને જ્યારે તેમાં પ્રયોજવામાં આવેલી ભાષા પણ દેશની સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા લોકપાલ અને લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૩ માં વપરાયેલી ભાષાને તદ્દન સમાન છે, ત્યારે હાઇકોર્ટ પોતાની જાતે સુઓ મોટો તે બાબત હાથ પર લઈ શકી ન હોત.

૯. વિદ્વાન વકીલશ્રીની સદર રજૂઆતનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે, એ બાબતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે આ એક્ટનું પ્રકરણ ૨ લોકાયુક્તની સ્થાપના કરવા સાથે સંબંધિત છે. તેની કલમ ૩ નીચે મુજબ વંચાય છે:– "કલમ ૩. લોકાયુક્તની સ્થાપના.–(૧) આ એક્ટનો અમલ શરૂ થયા પછી બને તેટલી વહેલી તકે, સત્તાવાર સરકારી ગેઝેટમાં જાહેરનામા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરીને, 'લોકાયુક્ત' તરીકે ઓળખાતી એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવશે. (૨) લોકાયુક્તમાં નીચે જણાવેલા હોદ્દેદારોનો સમાવેશ થશે– (એ) એક અધ્યક્ષ, કે જેઓ હાઇકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોય અથવા રહી ચૂક્યા હોય અથવા હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશ હોય અથવા રહી ચૂક્યા હોય અથવા પેટા–કલમ (૩) ના ખંડ (બી) માં નિર્દિષ્ટ કરેલી પાત્રતાની તમામ શરતો પૂર્ણ કરતી કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ હોય; અને (બી) ચારથી વધુ ન હોય તેટલી સંખ્યાના અન્ય સભ્યો, જે

પૈકી પચાસ ટકા સભ્યો ન્યાયિક સભ્યો રહેશે. (૩) કોઈ પણ વ્યક્તિ નિમણૂક મેળવવા માટે ત્યારે જ પાત્ર ગણાશે,– (એ) ન્યાયિક સભ્ય તરીકે, જો તેઓ હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશ હોય અથવા અગાઉ રહી ચૂક્યા હોય અથવા હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામવા માટે પાત્રતા ધરાવતા હોય; (બી) ન્યાયિક સભ્ય સિવાયના અન્ય સભ્ય તરીકે, જો તેઓ નિષ્કલંક પ્રામાણિકતા અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષમતા ધરાવતી એવી વ્યક્તિ હોય કે જેઓ ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી નીતિ, જાહેર વહીવટ, તકેદારી, વીમા અને બેંકિંગ સહિત નાણાકીય બાબતો, કાયદો અને વહીવટી સંચાલન સંબંધિત ક્ષેત્રોમાં ઓછામાં ઓછા પચીસ વર્ષથી ઓછો ન હોય તેવો વિશેષ જ્ઞાન અને તજજ્ઞતાનો અનુભવ ધરાવતા હોય. (૪) અધ્યક્ષ અથવા સભ્ય એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ બની શકશે નહીં કે જે – (૧) સંસદના સભ્ય હોય અથવા કોઈ પણ રાજ્ય કે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશના વિધાનમંડળના સભ્ય હોય; (૨) નૈતિક અધઃપતન સંકળાયેલું હોય તેવા કોઈ પણ ગુના માટે અદાલત દ્વારા દોષિત ઠરેલી વ્યક્તિ હોય; (૩) યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા સભ્ય તરીકે પોતાનો હોદ્દો સંભાળવાની તારીખે પિસ્તાલીસ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમર ધરાવતી વ્યક્તિ હોય; (૪) કોઈ પંચાયત અથવા નગરપાલિકા અથવા જિલ્લા પરિષદના સભ્ય હોય; (૫) સંઘ કે કોઈ રાજ્ય સરકારની સરકારી સેવામાંથી દૂર કરવામાં આવેલી અથવા બરતરફ કરવામાં આવેલી વ્યક્તિ હોય, અને તેઓ (અધ્યક્ષ અથવા સભ્ય તરીકેના પોતાના હોદ્દા સિવાય) વિશ્વાસનો કે લાભનો અન્ય કોઈ પણ હોદ્દો ધરાવી શકશે નહીં અથવા કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ સાથે જોડાયેલા રહી શકશે નહીં અથવા કોઈ પણ પ્રકારનો વેપાર–ધંધો ચલાવી

શકશે નહીં કે કોઈ વ્યવસાય કરી શકશે નહીં અને તે અનુસાર, પોતાના સદર હોદ્દામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા સભ્ય તરીકે નિયુક્ત થયેલી વ્યક્તિએ, જો – (એ) તેઓ વિશ્વાસનો કે લાભનો કોઈ હોદ્દો ધરાવતા હોય, તો તેવા હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપવું પડશે; અથવા (બી) તેઓ કોઈ વેપાર–ધંધો ચલાવતા હોય, તો તેવા વેપાર–ધંધાના સંચાલન અને વહીવટ સાથેનો પોતાનો સંબંધ સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત કરવો પડશે; અથવા (સી) તેઓ કોઈ વ્યવસાય કરતા હોય, તો તેવો વ્યવસાય ચલાવવાનું સંપૂર્ણપણે બંધ કરવું પડશે."

૧૦. કલમ ૪ પસંદગી સમિતિની ભલામણના આધારે અધ્યક્ષ અથવા સભ્યોની નિમણૂક કરવા સાથે સંબંધિત છે; અને આ એક્ટની અન્ય વૈધાનિક જોગવાઈઓ અન્ય વિવિધ કાનૂની પાસાઓ પર વિગતવાર પ્રકાશ પાડે છે કે જેનો અમારે અહીં વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી.

વિદ્વાન વકીલ શ્રી મુખર્જીની એવી મુખ્ય રજૂઆત છે કે હાઇકોર્ટ લોકાયુક્તની નિમણૂકની બાબત હાથ પર લેવા માટે પોતાની રીતે સુઓ મોટો આગળ વધી શકી ન હોત અને, ગમે તે સંજોગોમાં, આ વૈધાનિક જોગવાઈના અમલ પર મનાઈહુકમ ફરમાવવાનો નિર્દેશ આપી શકી ન હોત.

૧૧. એ બાબતે કોઈ પણ સંદેહ કે શંકા હોઈ શકે નહીં કે, જાહેર હિતના ક્ષેત્ર કે કાર્યક્ષેત્રમાં આવતા અમુક ચોક્કસ પ્રશ્નો અથવા મુદ્દાઓના સંબંધમાં અદાલત પોતાની મેળે એટલે કે સુઓ મોટો કાર્યવાહી શરૂ કરી શકે છે. બુદ્ધદેવ

કરમસ્કાર (૧) વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય, (૨૦૧૧) ૧૧ એસ.સી.સી. ૫૩૮ ના કેસમાં, આ અદાલતે અપીલ ફગાવી દેતી વખતે આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું હતું:– "૧૪. જોકે અમે આ અપીલને ફગાવી દીધી છે, તેમ છતાં અમારું દ્રઢપણે માનવું છે અને અમે ભારપૂર્વક અનુભવીએ છીએ કે, કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોએ સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ મારફતે સમગ્ર દેશમાં સામાન્ય રીતે 'વેશ્યાઓ' તરીકે ઓળખાતી શારીરિક અને લૈંગિક રીતે શોષણનો ભોગ બનેલી મહિલાઓના પુનર્વસન માટે યોજનાઓ ઘડવી કે તૈયાર કરવી જોઈએ, કારણ કે અમારો એવો સુસ્પષ્ટ મત છે કે વેશ્યાઓને પણ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ માનભેર અને ગરિમાપૂર્ણ જીવન જીવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે, કેમ કે તેઓ પણ માનવ જીવ છે અને તેમની સમસ્યાઓનું પણ યોગ્ય નિવારણ લાવવું આવશ્યક છે. ૧૫. અમે અગાઉ અવલોકન કર્યું છે તે મુજબ, કોઈપણ સ્ત્રી મોજશોખ કે આનંદ ખાતર નહીં પરંતુ આત્યંતિક અને દારૂણ ગરીબીના કારણે વેશ્યાવૃત્તિમાં ધકેલાવા કે સંડોવાવા મજબૂર બને છે. જો આવી મહિલાને કોઈ ટેકનિકલ અથવા વ્યાવસાયિક તાલીમ પ્રાપ્ત કરવાની તક પૂરી પાડવામાં આવે, તો તે પોતાનું શરીર વેચવાને બદલે આવી વ્યાવસાયિક તાલીમ અને કૌશલ્યના માધ્યમથી પોતાની આજીવિકા કમાઈ શકવા સક્ષમ બનશે. ૧૬. તેથી, અમે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને ભારતના તમામ શહેરોમાં સેક્સ વર્કર્સ તેમજ લૈંગિક રીતે શોષિત થયેલી મહિલાઓને ટેકનિકલ/વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવા માટેની યોજનાઓ તૈયાર કરવાનો આદેશ આપીએ છીએ. આ યોજનાઓમાં ટેકનિકલ/વ્યાવસાયિક તાલીમ કોણ આપશે અને તેમને રોજગારી પ્રદાન કરીને

કઈ પદ્ધતિથી કે કઈ રીતે તેમનું પુનર્વસન અને સ્થાયીકરણ કરી શકાય તેનો ઝીણવટપૂર્વક અને વિગતવાર ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ ટેકનિકલ તાલીમ કપડાં કે વસ્ત્રો સીવવા વગેરે જેવા કોઈ હસ્તકળા અથવા હુન્નર માટેની હોય, તો આવા તૈયાર વસ્ત્રોના વેચાણ માટે યોગ્ય બજાર પૂરું પાડવાની કેટલીક વ્યવસ્થાઓ પણ ગોઠવવી જોઈએ, અન્યથા તે વણવેચાયેલા અને વણવપરાયેલા પડી રહેશે, અને પરિણામે તે મહિલા પોતાનું ભરણપોષણ કરવા સક્ષમ રહેશે નહીં." ઉપરોક્ત કેસમાં સુઓ મોટો કાર્યવાહી શરૂ કરવા પાછળનો હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય એકદમ સ્વયં–સ્પષ્ટ છે.

૧૨. જેમના બંધારણીય અથવા અન્યથા કાયદેસરના અધિકારો પ્રભાવિત થયા હોય અથવા જેમના અધિકારો પર યોગ્ય કે પર્યાપ્ત ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હોય તેવા વ્યક્તિઓના વર્ગની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે સુઓ મોટો જાહેર હિતની અરજી શરૂ કરી શકાય છે. સામાજિક, આર્થિક અથવા સામાજિક–આર્થિક – એવા અમુક ચોક્કસ કારણોસર વંચિત પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા વ્યક્તિઓ અદાલત સુધી પહોંચ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં આવી શકે તે હેતુથી અદાલતે આ સાધન કે માધ્યમ અપનાવ્યું છે. અદાલત પોતાની ન્યાયિક સહાયતા માટે એમિકસ ક્યુરી ની નિમણૂક કરે છે.

૧૩. રામલીલા મેદાન ઈન્સિડન્ટ, ઈન રે, (૨૦૧૨) ૫ એસ.સી.સી. ૧ ના કેસમાં, સદર ઘટનાની સુઓ મોટો તપાસ હાથ ધરવામાં આવી હતી અને અદાલત દ્વારા જરૂરી નિર્દેશો જારી કરવામાં આવ્યા હતા. નિર્મલ સિંહ કાહલોં

વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૦૯) ૧ એસ.સી.સી. ૪૪૧ ના કેસમાં, અદાલત સમક્ષ પંચાયત સેક્રેટરીઓની જગ્યાઓ પર ઉમેદવારોની પસંદગીની કાયદેસરતા અને માન્યતાનો પ્રશ્ન વિચારણા હેઠળ હતો. તે પસંદગી પ્રક્રિયાને પડકારતી એક રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. હાઇકોર્ટે સદર કેસની સુનાવણી કરતી વખતે સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન દ્વારા ઊંડી તપાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. ન્યાયપીઠે, જાહેર હિતની અરજીના સ્વરૂપ તેમજ આ ક્ષેત્રમાં અદાલતની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ અંગે વિચારણા કરતાં, આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું હતું કે:– "૩૪. ... આ પ્રકારના કેસમાં હાઇકોર્ટના અધિકારક્ષેત્ર અંગે કોઈ પ્રશ્ન કે શંકા ઉપસ્થિત થતી નથી. જો હાઇકોર્ટ પાસે જાહેર હિતની અરજી હાથ ધરવાનું કે દાખલ કરવાનું અધિકારક્ષેત્ર હોય, તો તે આ બાબતની સુઓ મોટો નોંધ લઈ શકતી હતી. ખાનગી હિતની અરજી અને જાહેર હિતની અરજીમાં લાગુ પાડવાના માપદંડો અને ધોરણો ભિન્ન હોય છે. ... ૩૫. એ બાબત પણ કોઈપણ વિવાદથી પર છે કે અદાલતે બાબતોની સુઓ મોટો નોંધ લેવા માટે અગાઉના ઘણા કેસોમાં અખબારી કે સમાચાર અહેવાલોની પણ નોંધ લીધી છે. ૩૬. ... વધુમાં એ વાત પણ સંપૂર્ણ સત્ય છે કે આ અદાલત અથવા હાઇકોર્ટ કોઈ યોગ્ય કેસમાં અદાલતને કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા લખવામાં આવેલા પત્રના આધારે પણ કાનૂની કાર્યવાહી શરૂ કરી શકે છે. ... જોકે, હાઇકોર્ટે આવી ફરિયાદો દાખલ કરવામાં અત્યંત સાવચેતી અને સાવધાની રાખવી પડશે. તેણે ફરિયાદકર્તાની શુદ્ધદાનત અને સદર ફરિયાદ કરવા પાછળના હેતુ અંગે પોતાનો પૂર્ણ સંતોષ મેળવવો આવશ્યક છે."

૧૪. રાજુ રામસિંગ વાસવે વિરુદ્ધ મહેશ દેવરાવ ભીવાપુરકર, (૨૦૦૮) ૯ એસ.સી.સી. ૫૪ ના કેસમાં, અદાલતે અવલોકન કર્યું છે કે જાહેર હિતની અરજીમાં, અદાલત માટે એ બાબત ધ્યાને લેવી અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું યોગ્ય રહેશે કે આવી અરજીનો મૂળભૂત હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે ભારતના બંધારણ સાથે કોઈ છેતરપિંડી કે કપટ ન આચરવામાં આવે અને કાયદાકીય કે વૈધાનિક જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન ન થાય. ઉક્ત ચુકાદાના ફકરા ૪૯ માં આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે:– "૪૯. આ પ્રકારના કેસમાં હાઈકોર્ટના અધિકારક્ષેત્ર અંગે કોઈ પ્રશ્ન નથી. જો હાઈકોર્ટ પાસે જાહેર હિતની અરજી હાથ ધરવાનું કે દાખલ કરવાનું અધિકારક્ષેત્ર હોય, તો તે આ બાબતની સુઓ મોટો નોંધ લઈ શકતી હતી... કોઈ આપેલ કેસમાં, ભલે તે અંગત કે ખાનગી હિત ધરાવતી વ્યક્તિની પહેલ અથવા અરજી પર શરૂ કરવામાં આવી હોય, તેમ છતાં પણ તે પ્રકારની કાર્યવાહીમાં ઊંડાણપૂર્વક ઝીણવટભરી ચકાસણી કરવી અદાલત માટે અનુમતિપાત્ર છે, તેમજ આ સમગ્ર બાબતના વ્યાપક પાસાંઓના સંદર્ભમાં વિગતવાર તપાસ કરવી પણ અદાલત માટે કાયદેસર રીતે અનુમતિપાત્ર છે. વિવાદનો કોઈ પક્ષકાર બંધારણ સાથે કપટ આચરવા માટે દોષિત છે કે કેમ તે શોધી કાઢવા અદાલતને સક્ષમ બનાવવા માટે વધુ ઊંડી ચકાસણી કરી શકાય છે. જો આવી તપાસ બૃહદ જાહેર હિતની પૂર્તિ કરતી હોય અને સમગ્ર સમાજ પર તેની દૂરગામી અસર પડતી હોય, તો અદાલત તેમ કરવાની પોતાની બંધારણીય જવાબદારીઓમાંથી ક્યારેય પાછી પાની કરશે નહીં કે પીછેહઠ કરશે નહીં."

૧૫. ધ્યાને લેવું જરૂરી છે કે, બંધારણીય અદાલતો પત્ર અરજીઓ

સ્વીકારી શકે છે અને તેને રિટ અરજી તરીકે ગણીને તેના પર યોગ્ય કાનૂની કાર્યવાહી કરી શકે છે. પરંતુ તે આગળ ધપાવવા માંગતા પ્રશ્ન કે મુદ્દાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ પર સંપૂર્ણપણે નિર્ભર રહેશે. પત્રવ્યવહાર આધારિત અધિકારક્ષેત્રનો અનિયંત્રિત કે માર્ગદર્શન વિનાનો મનસ્વી ઉપયોગ ક્યારેય થઈ શકે નહીં.

૧૬. પ્રસ્તુત કેસમાં, જેમ કે સ્પષ્ટ જણાય છે, હાઇકોર્ટે એક્ટ હેઠળ અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂકને લગતી જોગવાઈઓની તુલના વિવિધ રાજ્ય વિધાનમંડળો દ્વારા ઘડવામાં આવેલા અન્ય કાયદાઓ કે અધિનિયમોની જોગવાઈઓ સાથે કરી છે. વિધાનમંડળે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અને શાણપણથી આ કાયદો પસાર કર્યો છે. એક્ટની જોગવાઈઓની બંધારણીય માન્યતા સામે કોઈ પડકાર ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો ન હતો. સંબંધિત સંસ્થાઓને અસ્તિત્વમાં લાવીને આ એક્ટનો વાસ્તવિક અમલ કરાવવા માટે જ સુઓ મોટો અરજી નોંધવામાં આવી હતી. સંબંધિત કાયદાના સ્વરૂપ અને સામૂહિક લાભના આધારે અત્યંત વિરલ સંજોગોમાં આ બાબત અંગે વિચારી શકાય છે, પરંતુ તે ક્ષેત્રમાં પણ અદાલત ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને કોઈપણ વિશિષ્ટ જોગવાઈ સંબંધિત મુદ્દો ઉપસ્થિત કરી શકતી નથી અને તે અંગે ખુલાસો માંગી શકતી નથી. વિચારણા હેઠળના પ્રસ્તુત કેસમાં, જેમ કે સ્પષ્ટ જણાય છે, હાઇકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચે કાયદાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતની ભૂલભરેલી સમજ સાથે જોગવાઈની રચનાની ઊંડાણપૂર્વક તપાસ કરી છે અને તેના સંબંધમાં એ રીતે હુકમ પસાર કર્યો છે જાણે

કે તે જોગવાઈ વાંધાજનક હોય અથવા કોઈપણ બંધારણીય જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી હોય. તે બાબત કાયદાની દ્રષ્ટિએ સ્પષ્ટપણે અસ્વીકાર્ય અને અમાન્ય છે. કોઈ વ્યથિત વ્યક્તિ અથવા લોકસ સ્ટેન્ડાઈની વિસ્તૃત વિભાવના ધરાવતી કોઈપણ વ્યક્તિ આ જોગવાઈઓને પડકારી શકી હોત. પરંતુ તે સંજોગોમાં કેટલીક કાનૂની આવશ્યકતાઓ અને અમુક ચોક્કસ પ્રક્રિયાગત પાલનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત રહે છે.

૧૭. સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ વિરુદ્ધ કરતાર સિંહ, એ.આઈ.એર. ૧૯૬૪ એસસી ૧૧૩૫ : ૧૯૬૪ એસસીઆર ૬૭૯ માં, ફૂડ એડલ્ટરેશન રૂલ્સ, ૧૯૫૫ ના નિયમ ૫ ની બંધારણીય માન્યતાની વિચારણા કરતી વખતે, નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો છે:– " ... જો નિયમને ગેરવાજબી અથવા ભેદભાવપૂર્ણ ધોરણો લાદવા બદલ રદબાતલ ઠેરવવો હોય, તો તે માત્ર કોઈ પૂર્વાનુમાનિત તર્કના આધારે કરી શકાય નહીં, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણના સ્વરૂપમાં કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલી સામગ્રીના પરિણામ સ્વરૂપે જ તે કરી શકાય. તે સ્પષ્ટ છે કે આ બાબત માત્ર ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ ના રક્ષણનો આશરો લેનાર પક્ષકાર આવી દલીલને સમર્થન આપવા માટે વિગતો સાથેના કથનો કરે અને પોતાના આક્ષેપો સાબિત કરવા માટે પુરાવો રજૂ કરે. જ્યાં કોઈ પક્ષકાર સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા ઘડવામાં આવેલા નિયમની માન્યતાને એવા કારણોસર પડકારવા માંગતો હોય કે તે નિયમો અનુચ્છેદ ૧૪ નો ભંગ કરે છે, ત્યાં તે ક્ષતિનું કથન કરવાનું અને તેને સાબિત કરવાનું ભારણ તેના પર રહેલું છે તે બાબત એટલી સુસ્થાપિત છે કે તેના માટે કોઈ વિસ્તૃત વિવેચનની જરૂર

રહેતી નથી."

૧૮. સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ અને અન્ય વિરુદ્ધ કે. જયરામન અને અન્ય, (૧૯૭૪) ૨ એસસીસી ૭૩૮ : એ.આઇ.એર. ૧૯૭૫ એસસી ૬૩૩ માં, આ પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવ્યું છે:– "તે સ્પષ્ટ છે કે, જો અરજદારો વતી એવું કથન કરવામાં આવ્યું હોત કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ નું ઉલ્લંઘન કરવા બદલ તે નિયમ અમાન્ય હતો, તો તે કેવી રીતે ભેદભાવપૂર્ણ હતો તે દર્શાવતી સુસંગત હકીકતો રજૂ કરવી જોઈતી હતી."

૧૯. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિરુદ્ધ ઇ.આઇ.ડી. પેરી (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ, (૨૦૦૦) ૨ એસસીસી ૨૨૩ : એ.આઇ.એર. ૨૦૦૦ એસસી ૮૩૧ માં, આ કોર્ટની બે ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યું છે:– "

... એવું કોઈ પ્લીડિંગ નહોતું કે જે નિયમ પર સામાવાળા દ્વારા આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો તે રેલ્વેઝ એક્ટ, ૧૮૯૦ ની સત્તા બહારનો હતો. તે મતલબના પ્લીડિંગના અભાવે, ટ્રાયલ કોર્ટે તે પ્રશ્ન પર કોઈ મુદ્દો ઘડ્યો નહોતો. હાઇકોર્ટે પોતાની મેળે જ તે નિયમની માન્યતા ધ્યાને લેવાનું આગળ ધપાવ્યું અને આખરે ઠેરવ્યું કે તે રેલ્વેઝ એક્ટ, ૧૮૯૦ ની સુસંગત જોગવાઈઓને અનુરૂપ નહોતો અને પરિણામે તે સત્તા બહારનો હતો તેમ ઠેરવ્યું. આ દૃષ્ટિકોણ સુસ્થાપિત કાયદાથી વિપરીત છે ... "

૨૦. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય, (૨૦૦૪) ૧૨ એસસીસી ૬૭૩ માં, કોર્ટે પ્લીડિંગના પાસા પર ભાર મૂકતા,

એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે:– " ... એ સુસ્થાપિત છે કે કોઈ વૈધાનિક જોગવાઈની બંધારણીય અમાન્યતા (સંભવતઃ પંજાબ જ્યારે 'ટકાવી ન શકાય તેવું' શબ્દ વાપરે છે ત્યારે તેનો અર્થ એ જ છે) કાં તો ધારાકીય અસમર્થતાના આધારે અથવા તો તે કાયદો અન્યથા બંધારણની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરતો હોવાના કારણે સાબિત કરી શકાય છે. કોઈ ચોક્કસ કાયદો ઘડવા પાછળનું કારણ કે કાયદા ઘડતરનું તે કારણ નિરર્થક બની ગયું છે તેવી હકીકત, એ બંનેમાંથી કંઈ પણ કાયદાને રદબાતલ ઠેરવવા માટે અથવા કોઈ કાયદો કે વૈધાનિક જોગવાઈ સત્તા બહારની છે તેમ ઠરાવવા માટે યોગ્ય ઠરશે નહીં. તેમ છતાં કલમ ૧૪ ને અમાન્ય જાહેર કરવા માટે ઉપ–ફકરાઓ (૧), (૪), (૫), (૬) અને (૭) માં આવા જ આધારોનું પ્લીડિંગ કરવામાં આવ્યું છે. વધુમાં, માત્ર એટલું કહી દેવું કે કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈ ધારાકીય રીતે અક્ષમ [આધાર (૨)] છે અથવા ભેદભાવપૂર્ણ [આધાર (૩)] છે, તે પૂરતું નથી. આ પડકારને ટકાવી રાખવા માટે તેના સમર્થનમાં ઓછામાં ઓછા પ્રથમદર્શી રીતે સ્વીકાર્ય આધારોનું પ્લીડિંગ કરવું પડે. આવા કોઈપણ પ્લીડિંગના અભાવે, કોઈ કાયદા અથવા વૈધાનિક જોગવાઈની બંધારણીય કાયદેસરતા સામેનો પડકાર પ્રારંભિક તબક્કે જ ફગાવી દેવાપાત્ર બને છે."

૨૧. કાયદાની સ્થિતિ આવી હોવાથી, હાઇકોર્ટ જાણે કે જોગવાઈની કાયદેસરતાની ચકાસણી કરી રહી હોય તે રીતે આગળ વધી શકી ન હોત અને મનાઈહુકમ આપી શકી ન હોત. આ અભિગમ સંપૂર્ણપણે ભૂલભરેલો છે. ઉપરોક્ત મુજબનો અભિપ્રાય આપ્યા પછી, હુકમનો જે ભાગ અધિનિયમની

જોગવાઈઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેને રદ કરવા સિવાય અમારી પાસે અન્ય કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. અધિનિયમમાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ જોગવાઈની માન્યતા સંબંધે અમે કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનો ઈરાદો ધરાવતા નથી. ઉક્ત અધિનિયમ હેઠળનું મહેકમ કોઈ નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં કાર્યરત થવું જોઈએ તેવો નિર્દેશ આપવાનું પણ અમે ઉચિત માનતા નથી. હાલ પૂરતું એટલું કહેવું પર્યાપ્ત છે કે જ્યારે રાજ્ય વિધાનમંડળે આ સંસ્થા અંગે પગલાં લેવા માટે કાયદો દાખલ કર્યો છે, ત્યારે લોકાયુક્તની કચેરી અસ્તિત્વમાં આવે તે જોવાનો પ્રયાસ કારોબારીનો રહેશે. હાલ પૂરતું અમે આનાથી વિશેષ કંઈ કહેતા નથી.

૨૨. ઉપરોક્ત વિશ્લેષણને ધ્યાને લેતાં, અપીલ અંશતઃ મંજૂર કરવામાં આવે છે અને મેઘાલય લોકાયુક્ત એક્ટ, ૨૦૧૪ ની જોગવાઈઓ પર મનાઈહુકમ આપવા સંબંધિત નિર્દેશ રદ કરવામાં આવે છે. એવો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગ જૂન, ૨૦૧૬ ના અંત સુધીમાં કાર્યરત થઈ જશે. અમે આ બાબતનો સંપૂર્ણપણે નિકાલ કર્યો હોવાથી, હાઈકોર્ટ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી રિટ અરજી નિકાલ થયેલ ગણાશે. ખર્ચ અંગે કોઈ હુકમ કરવામાં આવતો નથી.

**અપીલ અંશતઃ મંજૂર કરવામાં આવે છે.**

***This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.***

==========

**અસ્વીકરણ:** સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે

મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

**DISCLAIMER:** The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========